

УДК 94(497.15)"1941"

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.16.2024.RAD.35-48>

оригиналан научни рад / original scientific article

примљен / received: 30. 05. 2024.

прихваћен / accepted: 07. 10. 2024.

Мср Лазар РАДАН, историчар

докторанд – Филозофски факултет у Новом Саду

lazo998@gmail.com

Мср Сара КОЈОВИЋ, историчар

докторанд – Руски универзитет дружбе народа Москва

sara.kojovic96@gmail.com

АКЦИЈЕ СРБА НЕВЕСИЊСКОГ КРАЈА ПРОТИВ УСТАША У ЉЕТО 1941. ГОДИНЕ – СПРИЈЕЧЕНИ ТАЛАС ГЕНОЦИДА У ГОРЊОЈ ХЕРЦЕГОВИНИ

Сажетак: Одмах по оснивању Независне Државе Хрватске, кренула су застрашивања, привођења, малтретирања и хапшења српског народа на цијелој територији. Идентичан случај био је и у Херцеговини. Херцеговина је у љето 1941. претрпјела страховите злочине, који се огледају у такозваном „Видовданском“ и „Илинданском“ покољу. У тим фазама геноцида над српским народом махом Доње Херцеговине, једна групација устаника је успјела да се одупре усташким нападима и тако спаси свој крај и спријечи талас геноцида у Горњој Херцеговини и околини Невесиња. Устаници невестињског краја, водећи Јунски устанак – први надлокални отпор у Европи, успјели су спријечити усташке снаге да изврше покоље становништва у јуну и јулу у Горњој Херцеговини и на тај начин су заправо спријечили геноцид у овим крајевима. То је уједно и главна тема нашег рада, написаног на основу доступних историјских извора, домаће и стране литературе, периодике и научних чланака. Рад је написан са циљем освјетљавања једног херојског догађаја, а на основу примјене научне методологије.

Кључне речи: устанак, Трусуна, Независна Држава Хрватска, геноцид, рат, усташе, Херцеговина.

Термином „Јунски устанак“ у историографији означава се серија сукоба, устанака и отпора српског становништва Источне Херцеговине против марионетске Независне Државе Хрватске, током јуна и почетка јула 1941. Током априла и маја, усташке власти су по Херцеговини већ почеле ликвидације српског становништва, али прије масовних убиства, акције су се сводиле на застрашивања, привођења, саслушања уз малтретирања, разоружавања и др. Бирилица је била забрањена већ 25. априла 1941. и све је водило ка масовним хапшењима и убиствима, што ће и обиљежити љето 1941. у Херцеговини. Све то био је увод у геноцид који је почињен над српским народом током Другог свјетског рата. Геноцид је доживио неке од најстравичнијих фаза управо у Херцеговини, гдје су усташки кољачи безобзирно пунили јаме, користили хладно оружје и страховито мучили народ прије егзекуција. Неки од злочина били су незабијежени и такви су остали и до данас.

Стање у Херцеговини било је компликовано. Питање власти се покренуло одмах по оснивању Независне Државе Хрватске (НДХ). Италијанске власти су, заправо, у мају 1941, *Римским уговорима* препустиле хрватским властима успостављање власти у Херцеговини.¹ Источна Херцеговина² је као област, изузев Стоца, била под надлежношћу 4. оружане пуковније, која је до 28. маја заузела подручје Требиња, Љубиња, Билеће, Гацка и Невесиња. Столац и Берковићи су потпали под надлежност дубровачког крила 2. оружане пуковније.³ Самим тим, подручје Херцеговине било је организовано у двије велике жупе – Дубрава и Хум. Невесиње је припадало Великој жупи Хум, док су Гацко, Билећа, Требиње и Столац били у Великој жупи Дубрава.⁴

¹ Luciano Monzali, „La difficile alleanza con la Croazia ustascia“. In: Caccamo, Francesco & Monzali, Luciano (Eds.), *L'occupazione italiana della Jugoslavia 1941–1943*, (Firenze: Le Lettere, 2009), 64–70.

² Како бисмо појаснили на који дио Херцеговине се тачно мисли, потребно је разјаснити појмове Источна Херцеговина, Стара Херцеговина, Горња Херцеговина и Доња Херцеговина. Сам појам Херцеговина, у данашњем смислу, представља двије географске цјелине које се налазе дијелом у Босни и Херцеговини, дијелом у Црној Гори, односно у Србији. Ове двије цјелине, некада су чиниле област која је позната под називом Стара Херцеговина. Територија која се налази у саставу Црне Горе, назива се данас „Црногорска Херцеговина“ и у њеном саставу је од 1878, односно од одлуке на Берлинском конгресу. По својој површини, чини мањи дио некадашњег појма Старе Херцеговине и заузима 49,7% њене територије, односно око 2/5 данашње територије Републике Црне Горе. Други дио налази се у Босни и Херцеговини, односно у Републици Српској и данас је познат под називом Источна Херцеговина. Она обухвата 50,3% територије историјског појма Старе Херцеговине, односно око 1/4 територије Републике Српске данас. Уколико пак погледамо читаву регију, Херцеговачка мезорегија претпоставља данас једину мезорегију чије су границе шире од историјског и географског тумачења самог имена. На њој се, у физиономском погледу могу препознати три субрегије: Сарајевско-романијска, Горњодринска и Херцеговина (у ужем смислу). Са географског становишта, Херцеговину можемо подијелити и на Доњу и Горњу. С тим у вези, Доња Херцеговина представља ниже и јужније крајеве ове регије, попут долине ријеке Неретве и ријеке Требишњице, док је Горња Херцеговина простор висинских крајева околине Гацка, Невесиња, Калиновика и других сјевернијих предјела. (Милан Р. Милановић, *Стара Херцеговина – економско-социјални појмовник*, (Београд – Херцег Нови: Филип Вишњић, 2017), 16–17; Goran Mutabdzija, *Regionalna geografija Bosne i Hercegovine*, (Istočno Novo Sarajevo: JP „Zavod za udžbenike i nastavna sredstva“ a. d., 2018), 256; Лазар Радан, *Устанак у Источној Херцеговини 1875–1878*, (Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски“, 2023), 19.

³ Mladen Colić, *Takozvana Nezavisna država Hrvatska 1941*, (Beograd: Delta-pres, 1973), 288–300.

⁴ Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, (Zagreb: Liber, 1978), 103–104.

Усташка, односно окупаторска власт, у Источној Херцеговини била је успостављена до краја маја, када су ту стигле снаге Домобранства⁵ и Оружничтва⁶. Наредни мјесец био је мјесец и првих званичних жртава у невесињском крају. У Невесињу је већ 1. јуна 1941. пала прва жртва, шеснаестогодишњи гимназијалац Милош Нишовић, кога је убио лично натпоручник Фрањо Судар, објаснивши да је разлог убиства то што је „сакрио свога оца четника бјегунца“.⁷ То је заправо био увод у геноцид над српским живљем у Херцеговини.⁸

С обзиром на то да су неки од војника Краљевине Југославије већ били код куће и са собом понијели и своје оружје, усташке власти су одмах кренуле у разоружавање становничтва. Мета усташких власти је, поред војног, било и цивилно – ловачко оружје. Наредног дана по падању прве српске жртве у невесињском крају, 2. јуна, усташе су упале у село Удрежње⁹ и убиле 27 мјештана, што је потресло сељане.¹⁰ Исти дан прочуло се за тај злочин. Сељани околних села нису себи могли дозволити да сједе скрштених руку, него су се спремили на отпор. С тим у вези, у једној од стандардних акција усташких снага у разоружавању становника, 3. јуна је група од око двадесетак усташа у селу Доњи Дрежањ¹¹ дочекала оружјем од стране мјештана, који су били узнемирени дешавањима у Удрежњу. Окупаторске усташке снаге су биле заустављене у првом налету, пред махом ловачким оружјем мјештана, али су се и убрзо појачале снагама домобрана, затим потиснули мјештане и попалили њихове домове.¹² У тој акцији страдале су само три особе, што је немјерљиво мање у односу на жртве претходног села Удрежња. Отпор, па макар и ловачким оружјем, уродио

⁵ Редовна војска.

⁶ Жандармерија. Више о различит формацијама оружаних снага НДХ видјети у Bojan Dimitrijević, *Ustaška vojska Nezavisne Države Hrvatske*, (Београд: Институт за савремену историју, 2016).

⁷ Божидар Н. Чучковић, *Злочини у Херцеговини у Другом свјетском рату*, том 1, (Требиње: Музеј Херцеговине, 2003), 453–456; Savo Skoko, *Pokolji hercegovačkih Srba '41*, (Београд: Стручна књига, 1991), 39–40.

⁸ О геноциду уопштено, прилажемо нешто од релативно новије литературе: Милан Кољанин, (ур.) *Усташка зверства. Зборник докумената (1941–1942)*, (Нови Сад–Бањалука: Архив Војводине, 2020); Милан Гулић, *Страдање мушкарских Срба у Независној држави Хрватској 1941–1945*, (Београд: Свет књиге, 2017); Динко Давидов, *Тошални геноцид: Независна држава Хрватска (1941–1945)*, (Београд: Завод за уџбенике, 2013); Радослав Ђ. Гађиновић, *Насиље над Србима у XX веку: узроци и последице*, том 2, (Београд: Evrobook, 2017); Сретен Јаковљевић, *Скривена историја о страдању Срба на простору НДХ 1941–1945*, (Београд–Требиње: Lokal pres, 2021); Василије Ђ. Крстић, *Досије о геноциду над Србима у НДХ*, (Нови Сад: Прометеј, 2009); Michele Frucht Levy, "The Last Bullet for the Last Serb": The Ustaša Genocide against Serbs: 1941–1945", *Nationalities Papers*, XXXVII, No. 6. (2009), 807–837; Pino Adriano and Giorgio Cingolani, *Nationalism and Terror. Ante Pavelić and Ustasha Terrorism from Fascism to the Cold War*, (Будапешт–Нови Јорк: CEU Press, 2018). Попис иностране, првенствено италијанске и њемачке литературе о овој теми видјети у: Danilo Kovač, "Ustasha violence against Serbs and Jews in the Summer of 1941: Insights from Vichy Diplomatic Documents". *Istorija 20. veka*, god. 42 br. 2, (2024), 299–300.

⁹ Око 8 километара од Невесиња.

¹⁰ Божидар Н. Чучковић, *Злочини у Херцеговини у Другом свјетском рату*, н. д., 484–485; Милан Граховац, „Невесиње у Јунском устанку 1941“, у: Зборник радова на тему: *Јунски устанак у Херцеговини 1941*, ур. Радослав Братић, (Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд, 2002), 391.

¹¹ Око 15 километара од Невесиња.

¹² Davor Marijan, „Lipanski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 35 br. 2, (2003), 550.

је плодом.¹³ Сукоб у Доњем Дрежњу је био први спонтани, односно самоорганизовани облик отпора у Источној Херцеговини, а у њему је Милорад Екмечић видео почетак планског уништавања Срба.¹⁴ Да је овај отпор био нужан и да је усташка власт спремна на велике злочине видјело се већ наредну ноћ када су мјештани села Корита похватани и побациани у Корићку јаму. То је био довољан разлог да се у Гацку 6. 7. и 8. јуна народ села Казанци и околних села дигне на устанак.¹⁵ У наредном периоду су усташке снаге спорадично убијале и вршиле ликвидације по невесињским селима. Нека од села су попаљена, а у неким су мјештани хватани, мучени и стријељани. Након што су се италијанске снаге повукле из Невесиња 17. јуна, усташе су убиле 117 затвореника у војном логору.¹⁶ То је био окидач за нови устанак у невесињском крају, који је спријечио да се геноцидни талас усташких кољача прошири и на територију Горње Херцеговине.

У невесињском крају, као и у самој Херцеговини, ствари су се промијениле 22. јуна 1941. Тог датума почела је Операција Барбароса, односно напад нацистичке Њемачке на Савез Совјетских Социјалистичких Република (СССР). Симпатизери и припадници комунистичког покрета, који су до тог датума били пасивизирани, од тада су се активно прикључили устаницима, с обзиром на то да је највећа комунистичка држава ушла у рат. У невесињском крају је прави устанак избио 24. јуна 1941, када су устаничке снаге нападе усташке станице/постаје у Лукавцу¹⁷, Риљима¹⁸, Оцаку¹⁹ и Кифином Селу²⁰, не знајући „ни за Јосипа Броза Тита... ни за Дражу“, како је то писао М. Граховац, већ је то била народна устаничка

¹³ У овом злочину затекли су само три жене: Тодору стару 60 година и Цвијету Ивковић којој су бајонетом искасапили груди и дијете Анђелу коју су ставили на груди Цвијете. (Savo Skoko, *Pokolji hercegovačkih Srba '41*, н. д., 83; Саво Скоко, Милан Граховац, *Злочини Независне државе Хрватске и немачкој окупацији у Херцеговини 1941–1945*, књига 1, (Београд: Филип Вишњић, 2012), 156–157; М. Граховац, „Невесиње у Јунском устанку 1941“, н. д., 393–394).

¹⁴ Здравко Антонић, „Карактер и значај Јунског устанка у Херцеговини 1941. године“, у: Зборник радова на тему: *Јунски устанак у Херцеговини 1941*, ур. Радослав Братић, (Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд, 2002), 687; Милорад Екмечић, „Корени револуције 1941.“, у: Зборник радова на тему: *Јунски устанак у Херцеговини 1941*, ур. Радослав Братић, (Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд, 2002), 238–239.

¹⁵ О томе види: Петар Б. Мандић, *Јунски устанак Срба у Херцеговини 1941*, (Београд: Лом, 2003); Ђорђе О. Пиљевић, „Устанак у Херцеговини 1941.“, у: Зборник радова на тему: *Јунски устанак у Херцеговини 1941*, ур. Радослав Братић, (Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд, 2002), 281–307; Д. Мاستиловић, „О попу Радојици Перишићу и Јунском устанку херцеговачких Срба 1941. године“, *Религија* 1–2, (2004): 7–22; Davor Marijan, „Lipanski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine“, н. д., 551–555.

¹⁶ Милан Гулић, „Невесиње у Другом свјетском рату“, у: *Невесиње – монографија*, ур. Светко Ковач, (Невесиње: Општина Невесиње – Удружење Невесињаца Београд, 2019), 107.

¹⁷ Око 20 километара од Невесиња.

¹⁸ Око 30 километара од Невесиња.

¹⁹ Око 8 километара од Невесиња.

²⁰ Око 9 километара од Невесиња.

војска.²¹ Истог дана група од око тридесетак усташа упала је на Трусини²² и заробила четири Србина, који су убијени на Берковићима. То је навело мјештане Трусине да распореде страже око села. Овим акцијама, власт Независне Државе Хрватске углавном је збачена у већем дијелу невесињске територије.²³

Таква ситуација била је окидач да устаници нападну и само Невесиње. Сами устаници су убрзо и напали на град, али без успјеха. Због тога је град одмах стављен под опсаду, а одлучено је и да се затворе путеви око Бишине и планине Трусине.²⁴ Власти НДХ заправо нису знале у овим данима шта је са Невесињем, јер нису имали никакву везу. Није било могуће успоставити везу са усташама у граду јер је терен око града био у потпуности непроходан. То је ријешено тако што су два авиона из ваздушне луке из Сарајева надлијетала Невесиње и осмотрила да су усташе још увијек у граду. Међутим, примијетили су и групу од око 50 устаника у народним ношњама на правцу Кифино Село – Невесиње и на њих је отворена ватра. Након тога су се авиони вратили у луку и поднијели извјештаје.²⁵

Устаницима је постало јасно да ће усташе у Невесињу добити појачања и с тим у вези поставили су своје снаге са циљевима блокаде у правцу Бишине, Трусине и Морина. Снаге у Бишини су се два дана успјешно бориле са усташама, које су надирале из правца Мостара, али су се морали у коначници повући. Усташке снаге (најприје од око 1.200 војника, касније 2.700) ушле су у Невесиње 27. јуна увече.²⁶ Устаници су се повукли на линију Студенци – Зови До – Дрежањ – Братач – Колешко.²⁷ Пошто су усташке власти увидјеле да се устаничка ствар неће лако ријешити, 27. јуна је издата „Изванредна законска одредба“ о заустављању репресија и кажњавању свакога ко је извршио било какво насиље над било којим становником НДХ. Био је то очајнички покушај да се становништво пасивизира.

Павелић је одмах у Херцеговину послао заповједника Копнене војске Владимира Лаксу, као посебног опуномоћеника, да заустави устанак. Лакса је одмах прогласио опсадно стање у великим жупама Дубрава и Хум, ставио све под своју команду, ослободио таоце, укључујући и оних 800 у Невесињу.²⁸ Лично је допутовао у Невесиње 1. јула, гдје је одржао састанак са руководиоцима власти у граду. Састанак је имао за циљ да се направи предах од офанзиве коју су започеле усташке снаге, како би се у потпуности деблокирало Невесиње,

²¹ Милан Граховац, „Невесиње у Јунском устанку 1941. године“, н. д., 400.

²² Око 25 километара од Невесиња.

²³ Милан Гулић, „Невесиње у Другом свјетском рату“, н. д., 107–108; Savo Skoko, *Pokolji hercegovačkih Srba '41*, н. д., 171–172.

²⁴ Милан Гулић, „Невесиње у Другом свјетском рату“, н. д., 108–109; Милан Гулић, *Страдања мостарских Срба у Независној држави Хрватској*, н. д., 136–137.

²⁵ Davor Marijan, „Lipanjski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine“, н. д., 559.

²⁶ Саво Скоко, *Антифашистичка невесињска јушка. Први оружани устанак против фашизма у Европи*, (Невесиње–Београд: СО Невесиње – Свет књиге, 2012), 223–224.

²⁷ Милан Гулић, „Невесиње у Другом свјетском рату“, н. д., 110.

²⁸ Саво Скоко, *Антифашистичка невесињска јушка. Први оружани устанак против фашизма у Европи*, н. д., 222–223.

а у циљу смиривања устаника и позива на преговоре. Он је хтио да путем преговора умири устанике и на све начине је радио на томе. Путем курира је размијенио неколико писама са Петром Самарцићем, једним од главних команданата невеликих устаника, са циљем преговора и смиривања. Након пропасти ове иницијативе, усташка офанзива је настављена.²⁹

Сам Лакса је, након покушаја преговора, устаницима дао рок до 2. јула увече да обуставе отпор, а како они нису хтјели пристати на то, усташка офанзива је настављена.³⁰ Усташке снаге биле су разновршне и имале су проблеме у неколико праваца. Главни задатак је био да се овлада путним правцем Мостар–Невесиње–Гацко; Плужине–Морине, као и Берковићи–Невесиње, који је водио преко планине Трусине. Наредног дана, 3. јула, успјела је завршна офанзива усташких снага, којима је овај пут помагала италијанска дивизија „Марке“³¹ – 55. пук и 49. легија „Црних кошуља“ са једним дивизионом артиљерије и четом лаких тенкова „Зара“, стационираних у Требињу.³²

Ова офанзива била је кључна. У њој су се видјеле све геноцидне намјере усташких снага које су ишле ка Невесињу. Тежиште напада тих снага било је на путном правцу Берковићи–Невесиње, односно на Трусини. На Трусини су од почетка устанка вођене значајне борбе против усташких снага. Устаницима села Доња и Горња Трусина, Студенци, Бежђеђе и Ракова Нога командовао је поручник Крсто Ђерић.³³ Устаничке снаге

²⁹ Саво Скоко, *Антифашистичка невелика јушка. Први оружани устанак против фашизма у Европи*, н. д., 230–235; *Босна и Херцеговина. Саслушања српских изабелица*, прир. Вељко Ђурић Мишина, књ. 6, изјава Вуковића Драгутина, (Бања Лука – Нови Сад: Удружење архивских радника Републике Српске – Архив Републике Српске – Архив Војводине, 2023); Милан Граховац, „Невелике у Јунском устанку 1941. године“, н. д., 411–412.

³⁰ Милан Граховац, „Невелике у Јунском устанку 1941. године“, н. д., 413.

³¹ Током окупације у Мостару је била дивизија „Луторио“ која је и извршила окупацију, а касније је замијењена дивизијом „Марке“ која је била под командом генерала Рикарда Пентималија. Главни гарнизони били су постављени у Невесињу, Стоцу, Гацку и касније, Коњицу и Јабланици. (Eric Gobetti, *L'occupazione allegra. Gli italiani in Jugoslavia 1941–1943*, (Roma: Carocci, 2007), 49–50).

³² Саво Скоко, *Антифашистичка невелика јушка. Први оружани устанак против фашизма у Европи*, н. д., 235, 239; Милан Гулић, „Невелике у Другом свјетском рату“, н. д., 111.

³³ Крсто Ђерић рођен је 24. априла 1911. године у невеликом селу Горња Трусина. Рођен је као четврто дијете Луке и Милице Ђерић, рођене Вујовић. Његов отац је погинуо 1916. године, на Тиролу, пошто је био мобилисан у аустроугарску војску. Будући да му је мајка умрла исте године, Крсто је одрастао у најму. Након Првог свјетског рата започео је своје школовање. Након завршене подофицирске школе, добио је чин каплара, поднаредника, те наредника војске Краљевине Југославије. У фебруару 1939. положио је официјерски испит, и произведен у чин потпоручника. Из Ђерићевог персоналног досијеа види се да је био узоран официр, који је добијао позитивне оцјене својих надређених. Извјештај из 1940. указује да је означен као војник који заслужује унапређење у виши официјерски чин. Више детаља о Ђерићу и његовим биографским подацима видјети у: Лазар Радан, *Поручник Југословенске војске Крсто Ђерић (1911–1942) – херој Јунског устанка на Трусини 1941. године*, (Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски“, 2024). Такође видјети Војни архив – фонд Досијеа персоналних података официра Војске Краљевине Југославије, досије Ђерић (Лука) Крсто). Упркос Ђерићевој улози у устанку на Трусини, историографија је фаворизовала народног хероја Дукицу Граховца да је командовао овим снагама. Види: Петар Б. Мандић, *Јунски устанак Срба у Херцеговини 1941*, (Београд: Лом, 2003); Mladen Vukomanović, „Ustanak u gornjoj Hercegovini juna 1941“, *Prilozi*, br. 1, (1966), 199–228; Ђорђе О. Пиљевић, „Устанак у Херцеговини 1941.“, у: Зборник радова на тему: *Јунски устанак у Херцеговини 1941*, ур. Радослав Братић, (Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд, 2002), 281–306; Владо Иваниш, „Устаничко Невесиње“, у: *Херцеговина у НОБ април 1941 – јуни 1942*, том 3, ур. Свето Ковачевић, (Београд, 1986),

којима је командовао држале су положаје на линији Магуница – Студенци – Мокри До – Зечак.³⁴

Усташе су у тим тренуцима окупиле озбиљне снаге. Тим снагама које су се кретале из правца Стоца и Берковића командовао је један од најистакнутијих расова, поглавни побочник и командант тјелесне бојне поглавника Павлеића, сатник–мајор Маријан Мијо Бабић (1903–1941). Бабић је био истакнути припадник усташког покрета још од најранијих дана. Био је један од атентатора на Тонија Шлегла, директора *Југошћампе* и *Новосћи* у Загребу, из 1929, заједно са Звонком Поспишилом.³⁵ Након атентата побјегао је из Краљевине Југославије и провео је у емиграцији 11 година и између осталог учествовао у атентату на краља Александра у Марсељу.³⁶ По формирању НДХ био је организатор првих усташких концентрационих логора и полицијске службе. У невесињски крај дошао је ради тзв. „видовданске акције“ гушења устанка у Источној Херцеговини и организовања покоља херцеговачких Срба. Била је то само једна од фаза планираног геноцида. Дошао је 28. јуна 1941. у пратњи Рафаела Бобана и Антуна Погорелца, почасног припадника Павелићеве тјелесне бојне.³⁷ Одмах по доласку преузео је команду од Јуре Францетића над око 2.000 усташа, домобрана, „дивљих“ усташа и најприје позвао Трусинане да положи оружје. Када су то ови одбили, повео је усташе на Трусину.³⁸ Геноцидне намјере требало је да се остваре, с обзиром на то да су мета тих оружаних снага НДХ били сви сељани, без обзира на пол и године.

Усташка акција кренула је 3. јула 1941, када је предузет напад на положаје устаника на Трусини. Главни удар је био преко Кривога Дола (у народу Криводола) ка Кошеној градини. Овим усташким јединицама у помоћ је ишао 17. домобрански батаљон, ојачан митраљеским водом 13. домобранске пуковније из правца Невесиња, како би устаницима ударио са леђа. Дакле, на устанике су ишле двије војске, што је број ангажованих усташа повећало на

484–504; Владо Ивковић, *Невесиње 1941*, (Мостар: ИКРО Прва књижевна комуна, 1980); Владо Ивковић, *Невесиње 1942*, (Мостар: ИКРО Прва књижевна комуна, 1985) и др. Изјаве савременика, након пропасти комунистичког система ипак су говориле другачије. Према једној од њих: „није комуниста Дукица Граховац учествовао у борбама са устаницима против усташа ни када је Крсто Ђерић зауставио усташе, сатника Мија Бабића на Трусини, нити било гдје“. (Василије Кулић, *Злочини комуниста у Херцеговини 1941–1958*, изјава Данила Пашајлића, (Београд: АМД систем, 2010), 89).

³⁴ Саво Скоко, *Антифашистичка невесињска пушка. Први оружани устанак против фашизма у Европи*, н. д., 239; Обрад М. Буха, „Друга „Невесињска пушка“, у: Зборник радова на тему: *Јунски устанак у Херцеговини 1941*, ур. Радослав Братић, (Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд, 2002), 436.

³⁵ *Време*, год. IX, бр. 283, 17. новембар 1929.

³⁶ *Време*, год. XIV, бр. 4594, 23. октобар 1934.

³⁷ *Босна и Херцеговина. Саслушања српских избјелица*, прир. Вељко Ђурић Мишина, књ. 6, (Бања Лука – Нови Сад: Удружење архивских радника Републике Српске – Архив Републике Српске – Архив Војводине, 2023), 26. Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, (Zagreb: Liber, 1978), 27, 47, 185, 230.

³⁸ Саво Скоко, *Антифашистичка невесињска пушка. Први оружани устанак против фашизма у Европи*, н. д., 240–242; Ivo Goldštajn, Slavko Goldštajn, *Holokaust u Zagrebu*, (Zagreb: Novi liber, 2001), 268; Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, (Zagreb: Globus, 1983), 287; Milan Bulajić, *Jasenovac: The Jewish-Serbian Holocaust (the role of the Vatican) in Nazi-Ustasha Croatia (1941–1945)*, (Beograd: Fund for Genocide Research – Stručna knjiga, 2002), 74; Mladen Vukomanović, „Ustanak u gornjoj Hercegovini juna 1941“, *Prilozi*, br. 1, (1966), 218; Милан Граховац, „Невесиње у Јунском устанку 1941. године“, н. д., 413.

преко 2.000 људи. Групација из правца Берковића предузела је напад у три колоне: лијевој је командовао поручник Рафаел Бобан, централним снагама усташки повјереник за Гацко Херман Тогонал и десном Мијо Бабић. Однос снага је био 10:1 у корист оружаних снага НДХ, али су устаници пружили снажан отпор. Бабић је био изреволтиран отпором устаника. Због тога је узео свој аутомобил и неопрезно улетео на „ничију земљу“. Одмах се нашао у домету устаничке ватре и устаници под командом поручника Крста Ћерића су отворили ватру на њега. Од плотунске ватре погинули су он и његов пратилац Антун Погорелац, док је шофер Стипе Шипрак успио да искочи и побјегне.³⁹ Бабићева погибија унијела је пометњу у хрватским редовима и устаници су их одбацили на почетне положаје Зечак–Кућаница–Стражевица. Усташе су најприје оставиле тијела поменуте двојице и тако је у руке устаника пала машинка, торбица, пиштољ, пет бомби и аутомобил Мија Бабића. Тек кад су се усташе мало консолидовале, Јуре Францетић је наредио јуриш како би се тијела Бабића и Погорелца извукла, што су они успјешно и урадили.⁴⁰

Погибија Бабића, ког су убили устаници под командом поручника Крста Ћерића, била је велики ударац за НДХ. Његово тијело је одмах пребачено преко Сарајева за Загреб. Сахрањен је уз све државне почести на Мирогоју у Загребу, уз присуство цијеле владе НДХ и политичког руководства на челу са Павелићем. Како је преносио *Хрватски народ* од 5. јула 1941, Павелић је изјавио да „поводом јуначке смрти у борби погинулог усташког сатника и поглавног побочника Мије Бабића одређујем осмодневну короту за све припаднике моје тјелесне бојне“.⁴¹ Док су усташке власти биле у осмодневној короти, устаници су, заправо, постали свјесни кога су убили на Трусини. Због тога се већ наредни дан у устаничким редовима орила пјесма:

„Мијо Бабић вођа од усташа,
На Трусини паде од бомбаша,
тужна вијест Павелићу стиже,
Те заставе на по копља диже.“⁴²

У исто вријеме док су власти и државни врх НДХ жалили за Бабићем, сељани Трусине и околних села успјели су да се спасе и повуку у збјегове. Сасвим сигурно, да устаници Трусине и околних села нису зауставили снаге под командом Бабића, сељани би прошли исто као они у Удрежњу мјесец дана раније или као они у долини Неретве у приближно истом периоду. Захваљујући акцијама устаника, можемо са пуним правом рећи да је једна маса сачувана и да је геноцидна намјера окупаторских снага била осујећена у овом крају.

³⁹ Саво Скоко, *Антифашистичка невестињска пушка. Први оружани устанак против фашизма у Европи*, н. д., 243–244.

⁴⁰ Саво Скоко, *Антифашистичка невестињска пушка. Први оружани устанак против фашизма у Европи*, н. д., 245.

⁴¹ *Hrvatski narod*, br. 82, god. III, 5. VII 1941.

⁴² Саво Скоко, *Антифашистичка невестињска пушка. Први оружани устанак против фашизма у Европи*, н. д., 246; Милан Граховац, „Невестиње у Јунском устанку 1941. године“, н. д., 414.

Устаници су у једанаестодневним борбама на планини Трусини изгубили четрнаест бораца, да би своје положаје напустили тек 5. јула увече. Просто је било немогуће даље држати ове положаје јер је на око 200 устаника ишла усташка ордија из два правца са неколико хиљада усташа. Те усташке снаге су се сусреле код Солаковића и Џиновог Дола 6. јула 1941. и тако обезбиједили проходност путног правца Берковићи–Невесиње. Иако су се устаници повукли пред многоструко надмоћнијим непријатељем, они су постигли свој циљ. Снаге под командом Крста Ђерића храбро су држале положај док се српска нејач повуче и извуче из својих села на безбједно – у збјегове на планини Снијежници, Глогу, Острвици, и др.⁴³ Усташке снаге су за одмазду попалиле куће устаника на Трусини, у Солаковићима, Ластавици и Раковој Нози, али нису побиле становништво.⁴⁴

У наредним данима, оружане снаге НДХ су наставиле операције против устаника. Заузет је и путни правац Невесиње–Фојница–Гацко, тако да је уз деблокирани путни правац Берковићи–Невесиње, као и Мостар–Невесиње, Невесињски срез био у потпуности окупиран. Устанички немири се нису смињивали, што је и логичан слијед догађаја с обзиром на репресије усташких власти. Устаници су до почетка септембра успјели остварити још један значајан подвиг када су, 31. августа 1941, разоружали домобране на Трусини. Наиме, устаници под командом Крста Ђерића, Дукице Граховца, Обрена Ивковића и Ђоке Пашајића су, након преговора са сатником Алариком Дешковићем, натпоручником Петенелом и наредником Ђурићем, разоружали чак 340 домобрана! Тада је заплијењено 340 пушака, 3 митраљеза, 5 пушкомитраљеза, преко 20 сандука муниције, знатне количине бомби и др. Био је то један од најзначајнијих подвига који је устаницима донио огромне бенефите у наоружању. Домобрани који су разоружани, пуштени су за Невесиње, гдје су стигли сутрадан, 1. септембра.⁴⁵ Ове хрватске снаге су под пуним наоружањем ишле ка Невесињу и нема разлога да не будемо мишљења да би биле употријебљене за ликвидације невесињског становништва. Због тога се још једна акција устаника овога краја може сматрати спријечавањем барем дејства и геноцидних намјера усташких снага у лето 1941. у Горњој Херцеговини. Тек почетком септембра 1941. италијанске окупационе снаге су извршиле реокупацију своје Друге зоне.⁴⁶ Разлог за реокупацију били су велики и гнусни усташки злочини над српским живљем, који су изражавани кроз хиљаде жртава, о чему свједоче италијански документи.⁴⁷ Ти злочини управо су били злочини геноцида. Јединице дивизије „Марке“ у Невесиње су дошле 18. септембра, а италијански команданти генерал Луцано и мајор Наполитано су у наредним данима наредили да се обуставе репресије, да се све цркве отворе за службу и

⁴³ Davor Marijan, „Lipanski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine“, н. д., 568–571; Милан Граховац, „Невесиње у Јунском устанку 1941. године“, н. д., 415.

⁴⁴ Саво Скоко, *Антифашистичка невесињска пушка. Први оружани устанак против фашизма у Европи*, н. д., 247.

⁴⁵ Милан Граховац, „Невесиње у Јунском устанку 1941. године“, н. д., 417.

⁴⁶ Данило Ковач, „Хрватско-италијанске несугласице лета 1941. године“, *Војноисторијски гласник*, бр. 2, (2019), 138.

⁴⁷ Archivio centrale dello stato (Centralni državni arhiv), Ministero dell'interno, Direzione generale pubblica sicurezza. A5G, seconda guerra mondiale 1940–1946, b. 129, doc. *Governo della Dalmazia all' ecc. capo della polizia Roma*, 24. 9. 1941.

да се из службе склоне личности које су учествовале у покољима и офанзивама усташких снага.⁴⁸ Дивизија „Марке“ је за херцеговачки народ заправо била спасоносна, спријечивши наставак звијерстава усташа, а до краја 1941, тачније 1. новембра, наредила је да се обустави заплијена и продаја српских добара.⁴⁹ Италијанске војне власти су организовале и достојну ексхумацију и сахрану побијених српских цивила у више мјеста, што је забиљежено у извјештајима Требиње⁵⁰ и Невесиње.⁵¹

*

О устанку на Трусини, устаничким акцијама и поручнику Крсту Ћерићу није много написано. То је била посљедица системског заобилажења поручника Ћерића, јер у каснијем периоду није ступио у комунистичке редове. Ипак, без обзира на каснији исход, неопходно је писати о овом значајном догађају из љета 1941. Снаге НДХ, у својим крвавим пировима и злочинима по Источној Херцеговини, несумњиво су исту судбину намијениле и селима невестињског краја, у првом реду Горњој Трусини и околини. Устаничке снаге, које су спремно дочекале ове злочинце и тринаест дана држале своје положаје, одлучно одолијевајући бројчано, механизацијски и оружаном надмоћнијем непријатељу, извеле су изузетну акцију. Након тринаест дана биле су принуђене да се повуку.

Иако су се устаници под Ћерићевим вођством повукли пред многоструко надмоћнијим непријатељем, они су постигли свој циљ. Ћерићеве снаге храбро су држале положај док се српска нејач повуче из својих села на безбједно – у збјегове. Погибија Мија Бабића и Павелићева наредба о короти јасно указују на значај усташких губитака, али и значај устаничких акција. Упркос заслугама поручника Ћерића, историографија је фаворизовала Дукицу Граховца, за кога су неаргументовано тврдили да је командовао Ћерићевим снагама, па је стога овај рад и са те стране имао једну веома значајну поруку. Личности попут поручника Ћерића и акције устаника у Херцеговини које су сасвим сигурно спријечиле нови талас геноцида снага НДХ, битне су компоненте у проучавању геноцида над српским народом и српским живљем у НДХ, како бисмо имали потпуну и комплетну слику, у свјетлу нових извора, сазнања и разматрања.

⁴⁸ Милан Гулић, „Невестиње у Другом свјетском рату“, н. д., 113.

⁴⁹ Војни архив (ВА), Фонд Независна Држава Хрватска (НДХ), кутија 189, фасцикла 5, бр. архивске јединице 60/1.

⁵⁰ ВА, НДХ, кутија 377, фасцикла 2, бр. архивске јединице 36.

⁵¹ ВА, НДХ, кутија 189, фасцикла 5, бр. архивске јединице 40.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

Необјављени извори:

1. Archivio centrale dello stato (Centralni državni arhiv), Ministero dell'interno, Direzione generale pubblica sicurezza. A5G, seconda guerra mondiale 1940–1946, b. 129, doc. Governo della Dalmazia all ecc. capo della polizia Roma, 24. 9. 1941.
2. Архив САНУ у Сремским Карловцима, фонд: Велики управни и просветни савет, кутија Деца послата на прехрану, 1918.
3. Војни архив – фонд Независна Држава Хрватска, кутија 189, фасцикла 5.
фонд Независна Држава Хрватска, кутија 377, фасцикла 2.
фонд Досијеа персоналних података официра војске Краљевине
Југославије, досије Ђерић (Лука) Крсто.

Објављени извори:

1. Кољанин, Милан (ур.). *Усташка зверства. Зборник докумената (1941–1942)*. Нови Сад–Бањалука: Архив Војводине, 2020.
2. Кулић, Василије. *Злочини комуниста у Херцеговини 1941–1958*. Београд: АМД систем, 2010.
3. Ђурић Мишина, Вељко, (прир.). *Босна и Херцеговина. Саслушања српских избеглица*. књ. 6. Бања Лука – Нови Сад: Удружење архивских радника Републике Српске – Архив Републике Српске – Архив Војводине, 2023.

Периодика:

1. *Време*, Београд – 1929, 1934.
2. *Hrvatski narod*, Zagreb – 1941.

Монографије:

1. Adriano, Pino and Giorgio Cingolani. *Nationalism and Terror. Ante Pavelić and Ustasha Terrorism from Fascism to the Cold War*. Budapest–New York: CEU Press, 2018.
2. Bulajić, Milan. *Jasenovac: The Jewish-Serbian Holocaust (the role of the Vatican) in Nazi-Ustasha Croatia (1941–1945)*. Beograd: Fund for Genocide Research – Stručna knjiga, 2002.
3. Гаћиновић, Радослав Ђ. *Насиље над Србима у XX веку: узроци и последице*. том 2. Београд: Evrobook, 2017.
4. Gobetti, Eric. *L'occupazione allegra. Gli italiani in Jugoslavia 1941–1943*. Roma: Carocci, 2007.
5. Goldštajn, Ivo i Slavko Goldštajn. *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb: Novi liber, 2001.
6. Гулић, Милан. *Страдања мушкарских Срба у Независној држави Хрватској 1941–1945*. Београд: Свет књиге, 2017 .

7. Давидов, Динко. *Тошални теноцид: Независна држава Хрватска (1941–1945)*. Београд: Завод за уџбенике, 2013.
8. Ивковић, Владо. *Невесиње 1941*. Мостар: ИКРО Прва књижевна комуна, 1980.
9. Ивковић, Владо. *Невесиње 1942*. Мостар: ИКРО Прва књижевна комуна, 1985.
10. Јаковљевић, Сретен. *Скривена историја о страдању Срба на простору НДХ 1941–1945*. Београд–Требиње: Lokal pres, 2021.
11. Jelić Butić, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941–1945*. Zagreb: Liber, 1978.
12. Крестић, Василије Ђ. *Досије о тенези теноцида над Србима у НДХ*. Нови Сад: Прометеј, 2009.
13. Krizman, Bogdan. *Ante Pavelić i ustaše*. Zagreb: Globus, 1983.
14. Мандић, Петар Б. *Јунски устанак Срба у Херцеговини 1941*. Београд: Лом, 2003.
15. Милановић, Милан Р. *Србара Херцеговина – економско-социјални појмовник*. Београд – Херцег Нови: Филип Вишњић, 2017.
16. Mutabdzija, Goran. *Regionalna geografija Bosne i Hercegovine*. Istočno Novo Sarajevo: JP „Zavod za udžbenike i nastavna sredstva“ a. d., 2018.
17. Радан, Лазар. *Поручник Југословенске војске Крстио Ђерић (1911–1942) – херој Јунског устанка на Трусини 1941. године*. Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски“, 2024.
18. Радан, Лазар. *Устанак у Источној Херцеговини 1875–1878*. Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски“, 2023.
19. Скоко, Саво. *Антифашистичка невесињска пушка. Први оружани устанак против фашизма у Европи*. Невесиње–Београд: СО Невесиње – Свет књиге, 2012.
20. Скоко, Саво и Милан Граховац. *Злочини Независне државе Хрватске и немачког окупатора у Херцеговини 1941–1945*. књига 1. Београд: Филип Вишњић, 2012.
21. Skoko, Savo. *Pokolji hercegovačkih Srba '41*. Beograd: Stručna knjiga, 1991.
22. Colić, Mladen. *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941*. Beograd: Delta-pres, 1973.
23. Чучковић, Божидар Н. *Злочини у Херцеговини у Другом свјетском рату*. том 1. Требиње: Музеј Херцеговине, 2003.
24. Dimitrijević, Bojan, *Ustaška vojska Nezavisne Države Hrvatske*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2016.

Научни чланци:

1. Антонић, Здравко. „Карактер и значај Јунског устанка у Херцеговини 1941. године“. У: *Јунски устанак у Херцеговини 1941*. Ур. Радослав Братић, 677–691. Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд, 2002.
2. Буха, Обрад М. „Друга „Невесињска пушка““. У: *Јунски устанак у Херцеговини 1941*. Ур. Радослав Братић, 425–454. Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд, 2002.
3. Vukomanović, Mladen. „Ustanak u gornjoj Hercegovini juna 1941“. *Prilozi* br. 1. (1966), 199–228.
4. Vukčević, Slavko. *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu: zbornik dokumenata*. Tom 1, *Zločini Nezavisne države Hrvatske*, (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1993).

5. Граховац, Милан. „Невесиње у Јунском устанку 1941“. У: *Јунски устанак у Херцеговини 1941*. Ур. Радослав Братић, 387–424. Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ћоровић“ Београд, 2002.
6. Екмечић, Милорад. „Корени револуције 1941.“. У: *Јунски устанак у Херцеговини 1941*. Ур. Радослав Братић, 235–280. (Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ћоровић“ Београд), 2002,.
7. Kovač, Danilo. „Ustasha violence against Serbs and Jews in the Summer of 1941: Insights from Vichy Diplomatic Documents“. *Istorija 20 veka, god. 42 br. 2.* (2024), 299–312.
8. Ковач, Данило. „Хрватско-италијанске несугласице љета 1941. године“. *Војноисторијски гласник* бр. 2. (2019), 126–142.
9. Levy, Michele Frucht. “The Last Bullet for the Last Serb”: The Ustaša Genocide against Serbs: 1941–1945”. *Nationalities Papers XXXVII*. No. 6. (2009), 807–837.
10. Marijan, Davor. „Lipanjски устанак у istočnoj Hercegovini 1941. godine“. *Časopis za suvremenu povijest* god. 35 br. 2. (2003), 545–576.
11. Мاستиловић, Драга. „О попу Радојици Перишићу и Јунском устанку херцеговачких Срба 1941. године“. *Религија* 1–2. (2004), 7–22.
12. Monzali, Luciano. “La difficile alleanza con la Croazia ustascia”. In: Caccamo, Francesco & Monzali, Luciano (Eds.), *L'occupazione italiana della Jugoslavia 1941–1943*. Firenze: Le Lettere, 2009, 61–131.
13. Пиљевић, Ђорђе О. „Устанак у Херцеговини 1941.“. У: *Јунски устанак у Херцеговини 1941*. Ур. Радослав Братић, 281–306. Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ћоровић“ Београд, 2002.

Монографске студије:

1. Гулић, Милан. „Невесиње у Другом свјетском рату“. У: *Невесиње – монографија*. Ур. Светко Ковач, 103–122, Невесиње: Општина Невесиње – Удружење Невесињаца Београд, 2019.
2. Иваниш, Владо. „Устаничко Невесиње“. У: *Херцеговина у НОБ април 1941 – јуни 1942*. том 3. Ур. Свето Ковачевић, 484–504. Београд, 1986.

Msr Lazar Radan, historian

Ph.D. student - Faculty of Philosophy in Novi Sad

lazo998@gmail.com

Msr Sara Kojović, historian

Ph.D. student – RUDN University in Moscow

sara.kojovic96@gmail.com

THE ACTIONS OF THE SERBS FROM NEVESINJE REGION AGAINST THE USTASHE IN THE SUMMER OF 1941 – PREVENTED WAVE OF GENOCIDE IN UPPER HERZEGOVINA

Summary: Immediately upon the establishment of the Independent State of Croatia, threats, harassment and arrests of the Serbian people began across the entire territory. An identical case occurred in Herzegovina. In the summer of 1941, Herzegovina suffered terrible crimes, manifested in the so-called "Vidovdan" and "Ilindan" massacres. During these phases of the genocide against the Serbian people, mainly in Lower Herzegovina, one group of insurgents managed to resist the Ustashe attacks and thus saved their region and prevented a wave of genocide in Upper Herzegovina and the vicinity of Nevesinje. The insurgents of Nevesinje, leading the June uprising - the first sub-local resistance in Europe, succeeded in preventing the Ustashe forces from massacring the population in June and July in Upper Herzegovina, thereby actually preventing genocide in these regions. This is also the main topic of our article, written based on available historical sources, domestic and foreign literature, newspapers and scientific articles. The article was written with the aim of shedding light on a heroic event, based on the application of scientific methodology.

Key words: uprising, Trusina, Independent State of Croatia, genocide, war, Ustasha, Herzegovina.